

FILOSOFIA ELENISTICĂ

Stoici, epicureici, cinici și sceptici

Toni Cardona

LITERA

București
2021

CUPRINS

Introducere conceptuală și istorică în filosofia elenistică	7
Foarte scurtă istorie a perioadei elenistice	12
A doua parte a introducerii conceptuale în elenism	20
Diversele școli elenistice	22
Probleme de transmitere a textelor	32
Structura acestei cărți	33
Stoicism: ordine universală și înțelepciune	35
Marii maeștri stoici	38
Logică și teorie a cunoașterii	45
Fizică: universul rațional	54
<i>Panteismul în filosofie</i>	57
Etică: înțeleptul și universul	64
Grădina lui Epicur	71
O filosofie prost înțeleasă și interpretată și mai prost	71
Fizica: imperiul atomilor	81
<i>De rerum natura</i> : filosofia devine poezie	82
Sufletul, un compus din atomi	89
Cunoaștere: empiriști înainte de empirism	91
Etică: modesta căutare a plăcerii	96
<i>De la Epicur la utilitarism și la teoria jocurilor</i>	106
Semnificația epicureismului azi	108

Școli elenistice minore: cinici și sceptici	111
„Punkabbestia“ Antichității: cinicii	111
Scepticii: nu știu nici măcar că nu știu	119
Scepticismul după scepticism	128
<i>Opere principale</i>	132
<i>Cronologie</i>	135
<i>Indice de nume și de concepte</i>	140

Introducere conceptuală și istorică în filosofia elenistică

Cine are o idee vagă și sumară despre istoria și cultura greacă tinde să considere perioada elenistică un asfințit al unui soare strălucitor, crepusculul unei zile glorioase a spiritului uman. A fost nevoie de mult timp ca această perioadă, situată între moartea lui Alexandru cel Mare în 323 î.Hr. și bătălia de la Actium din 31 î.Hr., în care Octavian i-a învins pe Cleopatra și pe Marc Antoniu anexând Egiptul la Imperiul Roman, să primească atenția care se consideră astăzi că i se cuvenea. Secole întregi a fost considerată o fază de reflux sau de declin nu numai de mediile culte extraacademice, ci și de crema studioșilor eleniști. Se credea că, după ce filosofia atinsese culmea speculativă prin gândirea idealistă a lui Platon (circa 427–347) și plenitudinea științifică prin cercetările lui Aristotel (384–322), circumstanțele istorice și poate o anumită epuizare a spiritului duseseră de la elanul încrezător și optimist spre cunoașterea lumii exterioare (Idei și lume) la o pliere a individului în sine. Aceasta este, în mare, cea mai superficială noțiune răspândită cu privire la cele

mai reprezentative școli filosofice din perioada elenistică: cinică, epicureică, stoică și sceptică. Potrivit acestei concepții, filosofia, care atinsese culmea cunoașterii prin cei doi gânditori iluștri, cădea cu aceste școli umile pe versantul opus.

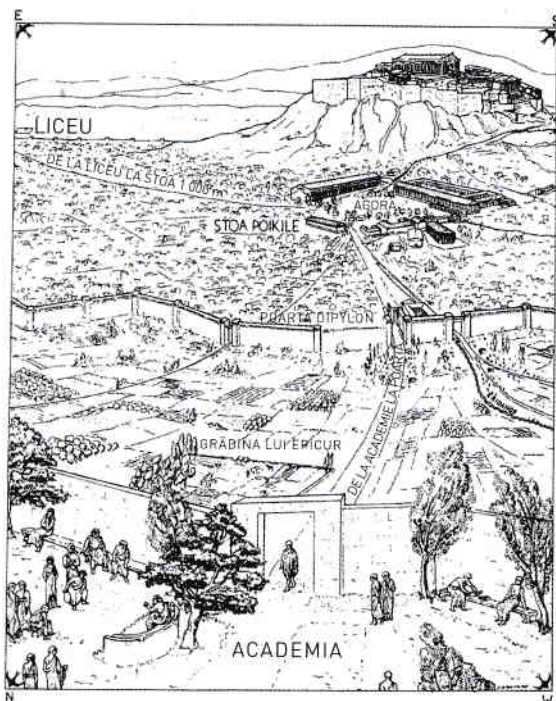
Ceva adevărat există în această percepție fiindcă până și locurile comune au o bază de adevăr. Dacă socotim filosofia o activitate pur teoretică, axată pe o cunoaștere dezinteresată a ideilor și a realității, o dorință de descoperire supusă unei metode riguroase, cum este știința, dar îndreptată spre esența ultimă a realității, școlile elenistice reprezintă, de fapt, un declin accentuat față de gândirea platonice și aristotelică. Acestea exprimă deplănatatea rațiunii teoretice în activitatea ei cognitivă și, chiar când cele două mari sisteme urmau scopuri practice sau etico-politice, zborul lor epistemologic era înalt, amplu și încrezător, ca al unei acvile imperiale, care, cu aripi mari desfăcute, observa tot ce e cuprins între granițele orizontului său îndepărtat. În ce privește aspectul teoretic, stoicii și epicureii nu au zburat atât de sus și nici nu au privit prea departe. Nu au construit sisteme mari de interpretare a realității; Epicur chiar a împrumutat unul existent care i s-a părut adecvat ca să explice esența lumii. Indubitabil, dintr-o perspectivă de creativitate intelectuală și zbor teoretic, eleniștii rămân mai prejos față de Platon și Aristotel. Ca să înțelegem ideea, zborul acvilei imperiale s-ar putea compara cu cel mult mai umil al pițigoiului sau al sticletelui, care se duc din ram în ram și care, pentru a-și satisface necesitățile, nu au nevoie să se înalțe în cer. Geniul speculativ al lui Platon și rigoarea științifică universală a lui Aristotel ating puncte mult mai înalte ale atmosferei cunoașterii și doar alte câteva *rara avis* au zburat atât de sus de-a lungul secolelor.

Ca să înțelegem importanța școlilor elenistice trebuie să adoptăm un punct de vedere adecvat, să înțelegem ce anume

punea în mișcare activitatea lor intelectuală. Nu le mâna un spirit speculativ sau teoretic, imboldul voinței către cunoaștere. Căutau și aspirau la a ști ce era necesar pentru a satisface ce simțeau ca necesitate angoasantă: să ducă o viață fericită și conformă cu natura umană. Aspirația și ambiția teoretică au cedat locul necesității etice. Tot ce nu duce la cunoaștere existențială sau de viață umană este, pe scurt, irelevant. Evident, această afirmație nu trebuie dusă la extrem. Mai ales că în vremea aceea nu se produsese fenomenul modern (și creștin) al separării între ființa umană și lumea fizică sau naturală, înțelegerea locului omului în univers, esențială ca să-ți poți face o idee precisă despre primul, a cerut atât epicureilor, cât și stoicilor să adopte o teorie fizică a realității, să reflecteze asupra componentelor de bază ale întregii existențe, care erau și ale ființelor umane. Astfel, ei nu au întors spatele aspectului material al realității, dar acest studiu fizic nu i-a îndepărtat nici o clipă de la preocuparea lor principală, respectiv existența umană. Iată de ce fizica nu i-a condus (așa cum a făcut-o cu Aristotel) la metafizică, ci i-a readus imediat la om. Epicureicii și stoicii s-au gândit și la facultatea de a cunoaște, ei au elaborat o epistemologie și o gnoseologie proprii. Dar, încă o dată, interesul acesta era subordonat preocupării prioritare care era întotdeauna etica. Dacă a existat interes să se construiască un model de cunoaștere solid care să permită să se facă diferența între adevărat și fals a fost datorită necesității de a găsi cu certitudine ce e bun pentru viața omului, în loc să se tatoneze bâjbâind în întuneric.

Dovada evidentă că filosofiile elenistice ne vorbesc direct și aparțin culturii noastre este faptul că numele lor fac parte din vocabularul nostru. *Stoic*, *epicureic*, *cinic* și *sceptic* desemnează tipuri umane pe care le poate recunoaște oricine are o cultură medie. Evident, semnificația atribuită acestor termeni

Școlile filosofice ale Atenei elenistice: localizare și distanță. În această schiță se poate vedea unde se găsește Stoa (porticul cu coloane) care a dat numele școlii stoicilor; Grădina casei lui Epicur, unde se adunau discipolii săi; Liceul, unde învățau adepții lui Aristotel, și Academia platonilor. Se mai văd, agora, piața care reprezenta centrul cultural, politic și comercial al orașului-stat, și Acropolele, cel mai înalt punct al orașului, unde se înalță edificii dedicate cultului: Partenonul, numit și templul Atenei Parthenos, Erehteionul și templul Atenei Nike.

nu oglindește fidel doctrinele originare (mai ales în cazul epicureicilor), însă s-ar putea spune același lucru despre alte expresii luate din filosofie și intrate de-acum în uz: de exemplu, ceea ce se înțelege în general prin dragoste platonice nu se găsește în dialogurile lui Platon. Merită subliniat că ceea ce universitarii au ignorat multă vreme este azi de o actualitate apreciabilă, chiar superioară, pentru o persoană obișnuită, față de marile construcții teoretice ale Antichității.

Și Platon, în cercetările lui filosofice, căutase ce e bun în om. Variatele lui cercetări – ontologice sau metafizice, epistemologice, lingvistice – se adună la răspântia ființei umane. Și Aristotel își dedicase bună parte din operă (pe marginea cercetărilor lui în științele naturii, logică sau metafizică) sferei antropologice: etică,

politică, poetică. Cu toate acestea, între concepția antropologică platonico-aristotelică și cea stoico-epicureică există o diferență de nedepășit. După prima, omul nu poate fi conceput separat de *polis*, nu poate fi despărțit de ea, o ființă politică și socială (*zoon politikón*, literal „animal politic” sau „animal social”), nu ar fi nimic singur, separat de semenii săi: valoarea și semnificația lui se bazează pe capacitatea sa de a construi organizații comunitare, de a se realiza politic. În această viziune a omului ceva îl aseamănă cu furnica, cu albina și cu alte animale sociale. Platon și Aristotel nu ar fi înțeles deloc ideile individualiste și moderne contemporane. Faptul că un individ s-ar vedea ca ființă izolată lor li s-ar fi părut o gravă greșeală conceptuală, chiar o tulburare mentală. Cetățeanul atenian, îmbibat încă din cea mai fragedă pruncie de mândria de a aparține polisului, nu se putea concepe independent de el. Realizarea personală nu putea fi de tip individual, trebuia să se producă în sânul comunității, fiindcă, precum furnica sau albina, făcea parte din grup, până într-acolo încât, când Platon și Aristotel spun „ființă umană”, de fapt înțeleg pe de o parte „bărbat adult” și pe de alta „cetățean”, excluzând, după cât se pare, femeile, sclavii și barbarii. (Aristotel pune mai mult accent pe excluderea sclavilor decât pe a non-atenienilor, cu siguranță fiindcă el însuși era metec, adică străin, mai exact originar din Macedonia.)

Epicur și-a înființat comunitatea în 307 și Zenon școala în 300, la doar cincisprezece, respectiv douăzeci și doi de ani după moartea lui Aristotel și la alți douăzeci și cinci de la moartea lui Platon. În această scurtă perioadă de timp, concepția omului se schimbase complet. Nici unul dintre cei doi fondatori nu considera omul amplasat în *polis*, ci îl vedeau ca ființă individuală, singulară și subiectivă dotată cu sentimente deosebite, care din izolarea sa specifică decide, și nu imediat, să relaționeze cu

ceilalți și poate să participe la discuții cu caracter public. Prin urmare, apare o concepție foarte modernă despre ființa umană, aceea că, cu ceva diferențe mai mult sau mai puțin mari, s-ar putea compara cu ce ar răspunde un biped gânditor unui reporter care, pe stradă, îl întreabă ce părere are despre el însuși.

Ce se întâmplă în acei câțiva ani ca să apară o schimbare atât de drastică în concepția despre om? Nu a fost doar o abstractă schimbare ideologică în reflecția antropologică, ci o reacție în conștiințe în fața unor fapte istorice decisive. Iată de ce e cazul să facem o scurtă recapitulare istorică.

Foarte scurtă istorie a perioadei elenistice

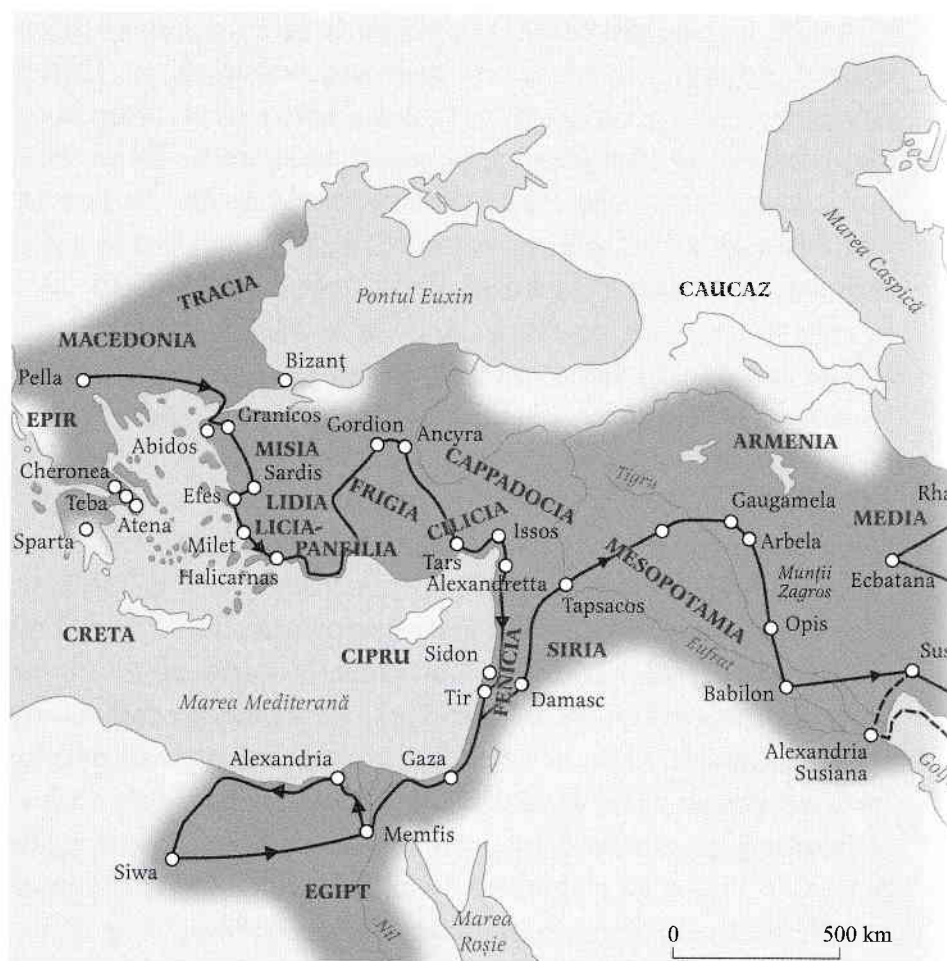
Tradițional, antichitatea greacă se împarte în trei perioade istorice: a mării Grecii clasice a polisului (oraș-stat), a dominației macedonene și a supunerii față de Imperiul Roman. A doua, care acoperă perioada din secolul al IV-lea î.Hr. până în secolul I î.Hr., este cunoscută ca perioada elenistică și, în general, este considerată o simplă etapă de tranziție între epoca de aur a polisului și dominația romană.

Începutul perioadei elenistice coincide cu moartea lui Alexandru cel Mare în 323 î.Hr. Alexandru era fiul lui Filip al II-lea, regele Macedoniei, care în 338 î.Hr. a învins armatele aliate ale Tebei și Atenei și a reunit practic toate statele grecești în Liga de la Corint (excepția a fost Sparta). Deși Macedonia adoptase în totalitate limba și cultura grecești, polisurile îi priveau totuși cu suspiciune pe macedonenii considerați dușmani. Ajuns stăpânul Eladei, Filip al II-lea a știut să fie mărinimos și le-a acordat orașelor-stat autonomie suficientă cât să nu se simtă umilite de înfrângere, cu scopul de a se ajunge la stabilitate într-o regiune care,

în trecut, fusese teatrul mai multor lupte interne. Regele macedonean propunea ca, odată unificată regiunea, să se pregătească de război cu perșii, un dușman comun și aproape întotdeauna cel mai bun liant al unor popoare de obicei antagonice. Totuși, Filip nu a mai trăit să poată conduce această expediție, fiind asasinat de una dintre gărzile sale de corp, crimă ale cărei motive nu au fost niciodată clarificate și care a suscitat o infinitate de interpretări. La moartea lui Filip, un foarte tânăr Alexandru, de numai douăzeci de ani, a fost aclamat succesor la comanda armatei pe care o condusesese deja în câteva bătălii și în care își câștigase admirația.

Cariera militară a lui Alexandru (356–232 î.Hr.) a fost strălucită, demnă de copilul prodigios care fusese elev, la numai paisprezece ani, al unui alt macedonean ilustru, Aristotel. I-au fost necesari doar treisprezece ani (de la încoronarea din 336 î.Hr. până la moartea, probabil de malarie sau prin otrăvire, în Babilon) ca să înăbușe revolta care la moartea lui Filip izbucnise în bună parte din statele Ligii de la Corint, să restabilească confederația statelor grecești, să se lanseze în campania împotriva uriașului Imperiu Persan al lui Darius al III-lea, pe care l-a zdrobit, și să își urmeze marșul spre est, să cucerească din mers satrapiile Asiei Centrale și să stăpânească valea fluviului Ind, până când trupele, epuizate de interminabila campanie și incapabile să mai țină ritmul cu el, l-au silit să se oprească. De-acum imperiul lui se întindea din Grecia la vest la actuala Indie la est, în vreme ce la sud cuprindea bazinul Mării Mediterane până în Egipt. În timpul cuceririi, cea mai mare și mai rapidă din Antichitate, a înființat mai mult de șaptezeci de orașe (circa cincizeci au primit numele de Alexandria, demonstrând o modestie invers proporțională cu ardoarea sa războinică).

Un imperiu creat atât de repede și cu o armată relativ puțin numeroasă nu putea fi o oază de pace și, la moartea liderului

charismatic, destrămarea lui a fost aproape imediată. În lipsa unui succesor, timp de douăzeci de ani locotenenții lui Alexandru (numiți diadohi) și-au disputat puterea prin intrigi, manevre și ciocniri, iar toate aceste lupte au fărâmițat imperiul: Tracia i-a revenit lui Lisimah, Asia lui Antigonos, Babilonia lui Seleucos și Grecia lui Cassandru. Faptul că în divizare nu s-a ținut cont de vechile state grecești, când cucerirea începuse plecând de la

Harta cuceririlor lui Alexandru. Campania fulger a regelui macedonean a schimbat în numai trei-sprezece ani (336-323 î.Hr.) distribuția puterii în mare parte a bazinului mediteraneean și în Asia, creând în același timp condițiile pentru expansiunea culturii grecești.

socoteli rămase neîncheiate între acestea și Imperiul Persan, spune multe despre poziția slăbită în care, încă de la începutul perioadei elenistice, s-au aflat polisurile.

Cu excepția lui Ptolemeu care se instalase în Egipt și avea să fondeze cea mai stabilă dinastie dintre toate, restul diadohilor nutreau să reconstruiască imperiul lui Alexandru, ceea ce a dus la o serie de ciocniri între ei și a dat naștere unei perioade de mare

instabilitate politică în vechiul imperiu. Partea cea mai de est s-a izolat curând și s-a fărâmițat în mai multe regate. Asia Mică și Orientul Mijlociu au ajuns sub stăpânirea seleucizilor (urmașii lui Seleucos), implicați în războaie dinastice permanente care s-au încheiat doar două secole mai târziu, odată cu cucerirea romană. Moartea Cleopatrei în 30 î.Hr. (ultima descendentă în succesiunea ptolemeică), împreună cu aliatul și amantul ei Marc Antoniu, și transformarea Egiptului în provincie romană de către Octavian marchează sfârșitul perioadei elenistice și stabilesc marea majoritate a istoriografiilor.*

În zona europeană s-a impus dinastia Antigonizilor (descendenți ai lui Antigonos), nu fără lupte dure cu succesorii altor diadohi și cu statele grecești care, deși nu fuseseră tratate rău de monarhiile elenistice, continuau să nu aibă încredere în macedoneni și încercau să-și recapete libertatea și vechea lor splendoare. S-au format două confederații de orașe-stat grecești: Liga Etoliană (din care făceau parte Sparta și Elida) și Liga Aheană (formată din restul statelor din Pelopones), care au făcut front comun împotriva macedonenilor, dar s-au luptat și între ele și au fost scenă a diverselor răscoale sociale. Căderea Corintului în 146 î.Hr. marchează începutul dominației romane în Grecia.

Dacă e adevărat că perioada elenistică marchează sfârșitul strălucitoarei Grecii clasice (Grecia cu orașe-stat independente și orgolioase și cu cetățeni liberi) și că marile centre ale culturii grecești, cu Atena în frunte, nu au fost în stare să își păstreze splendoarea și au trecut din criză în criză într-o lume în care nu au știut să se adapteze, tot atât de adevărat este că pierderii supremației politice și economice nu i-a corespuns o pierdere

* *Antoniul și Cleopatra*, de William Shakespeare, reprezintă o reconstituire dramatică și poetică splendidă a sfârșitului Imperiului Egiptean și a perioadei elenistice,